

ЧУДНІВСЬКИЙ ВИБІР: ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Така складна й суперечлива подія, як Українська революція XVII ст., завжди буде приховувати в собі клубок проблем, які необхідно всебічно й детально досліджувати, аби якомога краще збагнути її сутність. До них належить і Чуднівська кампанія української армії, яка згадується в працях не одного покоління істориків. Насамперед слід відзначити доробок В.Герасимчука, який чи не першим найбільш розгорнуто висвітлив перипетії цієї кампанії. Фактори (політичні і військово-стратегічні), що обумовили появу Чуднівських домовленостей, розглянули у своїх працях В.Газін, Ю.Мицик та Н.Савчук. На маловідомі сторони даної події звернула увагу Т.Яковлева. Однак, незважаючи на значний доробок вчених у вивченні Чуднівської кампанії, залишається ще чимало незрозумілих й нез'ясованих питань, що потребують подальшого дослідження. До них слід віднести з'ясування політичних поглядів української еліти, якими вмотивовувалися дії та поведінка її представників, що неодноразово відзначалося в історіографії (В.Липинський, П.Сас, О.Струкевич, та ін.).

Невдале для України дворічне перебування при владі гетьмана І.Виговського, вінцем чого став підписаний з польською стороною Гадяцький договір 1658 р., яким істотно обмежувалися політична й соціально-економічна сфери функціонування державних інститутів, поставило українську владу перед необхідністю прийняття кардинальних та швидких рішень по стабілізації внутрішньо-політичного становища. Ними стали повернення булави до рук Ю.Хмельницького (чого перед смертю домагався Б.Хмельницький, який хотів утворити спадковий гетьманат, як засіб консолідації козацької старшини), а також складені, очевидно, правобережною козацькою старшиною, Жердівські статті (що регулювали міждержавні стосунки з Росією), які визнавали статус-кво 1654 р. Натомість українській стороні російська влада в брутальній формі у кінці жовтня 1659 р. нав'язала Переяславські статті–2, що перетворювали козацьку Україну в складову частину Росії, щоправда, зберігаючи статус автономного утворення¹. Таким чином, старшина, денонсувавши Гадяцький договір з Польщею як не вигідний Гетьманщині, погодилася на сфальсифіковані статті Переяславського договору 1659 р., що були не кращими з точки зору національних інтересів. Тоб-

то, якщо можна так виразитися, підписали Гадяцький договір з російським вектором.

Питання, чому українська еліта не змогла в жорсткій формі відстояти такі бажані для козацької України Жердівські статті і так легко пішла на поступки російській стороні, вимагає відповіді, якої ніхто з-поміж дослідників не спромігся дати. Тим паче, що це сталося після знаменитої Конотопської битви, під час якої, за словами російського історика С.Соловйова, „цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув в один день...”² Скоріше всього, мова йде про недалекоглядну позицію більшості лівобережної старшини, проросійські погляди якої базувалися на платформі не стільки широї любові до Московської держави, скільки політичної обмеженості й короткозорості, що проявлялася у відсутності життєво необхідного усвідомлення розбудови власної держави.

Саме тому навряд чи можна погодитися з існуючою в історіографії думкою, що метою спільного з росіянами походу лівобережних козацьких полків у Чуднівській кампанії 1660 р. було „звільнення тих українських земель, які ще залишалися під владою Речі Посполитої”³. Сумнівно вважати, що уряд Ю.Хмельницького тільки й чекав нагоди „звільняти” українські землі від влади Польщі, хоча б тому, що недавно без спротиву „віддав” українські землі Росії (за Переяславською угодою—2).

Не слід забувати також тієї обставини, що ініціатором, походу проти Польщі була російська сторона в особі київського воєводи В.Шереметева, якого дуже важко запідозрити в симпатіях до українців. І не можна проводити аналогії між походом 1660 р. в західно-український регіон з подіями п'ятилітньої давнини, коли Гетьманщину очолював Б.Хмельницький. Справа навіть не в тому, що на той час вона мала значно більший економічний і військовий потенціал. Суттєву різницю в ситуації ми вбачаємо у тому, що у першому випадку російське командування було союзником українців. Саме союзником, а не керманичем, як тепер. Згадаймо, як рішуче Б.Хмельницький відмовив російським послам А.Матвееву та Ф.Прошину у пропозиції взяти керівництво українським військом до рук російського уряду, або ж заборонив російським підрозділам штурмувати ряд населених пунктів, бо це могло призвести до численних втрат з боку місцевого населення⁴. У 1660 р. нічого подібного відбутися не могло, тому що лівобережні полки наказного гетьмана Т.Цицюри виконували роль допоміжної мілітарної сили, і тільки. А Ю.Хмельницький підлягав російському командуванню.

Говорячи про похід 1660 р., можна погодитися з аргументами, наведеними Т.Яковлевою, яка, посилаючись на джерела, вказує на явне небажання Ю.Хмельницьким цього походу, оскільки він основну загрозу для козацької

України і Росії вбачав зі сторони татар⁵. Сама ж підготовка кампанії проти поляків мала ряд істотних прорахунків, які далися взнаки відразу ж після перших військових зіткнень. Зокрема, це недооцінка сил Речі Посполитої, надзвичайна самовпевненість російського військового керівництва (мовляв, Польшу обернемо на попіл⁶), нездорова атмосфера в російсько-українських стосунках через демонстраційно зневажливе ставлення В.Шереметева до українського гетьмана, яка посилювала ненависть (в прихованій формі) до північно-східного партнера.

Ми не будемо зупинятися на висвітленні бойових дій під Любаром, а потім під Чудновим, де були заблоковані українсько-російські війська, оскільки це не є необхідним для з'ясування нашої проблеми. Крім того, даний аспект достатньою мірою вже вивчено й всебічно розглянуто на сторінках багатьох праць різних вчених. Обмежимося лише підтвердженням того факту, що, дійсно, українсько-російське, з одного боку, і польсько-татарське, з другого, протистояння під Чудновом носило запеклий характер⁷.

Торкнемося лише того моменту, коли на допомогу (так, принаймні, здавалося на перший погляд) обложеному вирушили в останній декаді вересня правобережні полки Ю.Хмельницького. Яку стратегічну мету ставила перед собою козацька старшина на чолі з гетьманом, виступаючи в похід? На превеликий жаль, вичерпно відповісти на це питання, через брак достовірних джерел, неможливо. На нашу думку, доля давала козацькій Україні великий шанс на зміцнення своєї державності й утвердження політичних, соціально-економічних й культурно-релігійних здобутків, виборених в ході Національної революції. Під Чудновим два противники її незалежності зішлись в жорсткій боротьбі, а тому не використати цієї ситуації у своїх цілях було б політичною короткозорістю. Навпаки, вміло прорахувавши всі можливі варіанти і вдало застосувавши комплекс військових та політичних засобів, можна було сподіватися на триумф всеукраїнського масштабу. На жаль, еліта, яка переживала складний етап свого формування, виявилася неспроможною реалізувати багатогодові далекосяжні комбінації.

Об'єктивно українці мусили бути життєво зацікавленими у обох виснаженні воюючих сторін. Тому правобережна старшина, не дивлячись на заклики В.Шереметева про допомогу, зовсім не квапилася рятувати російських вояків, що потрапили у велику халепу. Наведемо свідчення одного з польських учасників боїв: „...Дали знати, що Хмельницький уже п'ять ночей ночує під Прилуками і йде з підмогою до Шереметева...”⁸ Отже, виходить, що Ю.Хмельницький так „поспішав”, що аж п'ять днів ночував в одному з українських міст, і це в той час, коли союзники спливали кров'ю. А ось ще одне свідчення котрогось з польських жовнірів: „Наступного дня було

одержано звістку від роз'їзду, що Хмельницький рушив до Животова, потім від Прилук до Бердичева, пішов у ліси, а тоді знову подався до Животова, щоб орда не оточила його в полі"⁹. Все це „маневрування” промовляє, як мінімум, про небажання допомагати росіянам, прирікаючи їх тим самим на розгром. В цьому контексті можна погодитися з думкою В.Герасимчука, що українці „і тепер не думали Шереметєву помагати і як се видно було зі всіх їх рухів, радше проволікали справу і під позором небезпечности або під покривкою інших видуманих причин, одурювали лиш товпу...”¹⁰ Те, що українська сторона не бажала прийти на підмогу росіянам, виглядає цілком законним і логічним кроком з огляду на brutальний тиск, вчинений Москвою при укладенні українсько-російського договору 1659 року.

Важливе і наступне питання: чому трохи пізніше українці не почали військової акції проти поляків, котрі, ведучи бої з військами В.Шереметєва і Т.Цицори, були також значною мірою знесилені, несучи великі втрати? Польський історик А.Гнілко опублікував джерело свідка тих подій (Є.Любомирського?), в якому зафіксовано реакцію польських вояків на звістку про наближення військ Ю.Хмельницького: „... запанували у війську таке пригнічення і тривога, що багато захотіло пакувати свої речі. На військовій раді, яку зараз скликали, попервах переважав відчужений настрій. Роздалися голоси про необхідність повернення, про подальші переговори з Хмельницьким...”¹¹ Висловлювання такого типу можна наводити й далі. Наприклад, найманець П.Гордон у своєму щоденнику занотував, що 6 жовтня розвідувальний загін польської армії повідомив про просування військ Ю.Хмельницького до польського табору, і ця звістка викликала сум'яття серед жовнірів¹². Польський історик, сучасник тих подій, В.Коховський також у своїй праці відзначає велику тривогу, що запанувала у польському війську після показань полонених козаків про допомогу, яка має надійти В.Шереметєву¹³. Польський дослідник Р.Романській підкреслював, що ситуація складалася настільки загрозливою для польської сторони, що „важко справді дивуватися з настроїв, котрі були близькими до поразненських”¹⁴.

Якщо вірити свідченням одного з джерел, було відправлено посольство (причому, воно складалося з осіб „грецького обряду”), що мало залагодити конфлікт з правобережними полками Ю.Хмельницького обіцянками надати всім учасникам війни амністію й „батьківську ласку короля”, гарантувати давні привілеї, життя і володіння. Однак український гетьман відхилив запропоновані угоди миру через впевненість у власній військовій потузі, яка нараховувала нібито 40 тис. осіб¹⁵. Ця інформація ще більше заплутує розв'язання проблеми, адже якщо козацька старшина відхилила мирні переговори, це автоматично означало її бажання продовжити воєнні акції, аби

домогтися й повної перемоги над супротивником. А відтак, вона мала б діяти рішуче. Однак ми спостерігаємо зворотнє: відмовившись від переговорів, українці залишалися перебувати в пасивному очікуванні. Збагнути причини такої позиції дуже складно.

Важливо з'ясувати також позицію татар. Польські жовніри, за їхніми ж визнаннями, „не можуть нахвалитися ними” через їх добру військову екіпіровку й хороших коней, а відтак тим, що були забезпечені всім необхідним для проведення військових акцій¹⁶. Чисельність татар у різних джерелах об'єднується по-різному, але, очевидно, вона була не меншою за 20 тис. осіб¹⁷. Ми не відхиляємо слушність думки Т.Яковлевої про те, що „активне втручання” правобережних полків у хід воєнних дій під Чудновим зробило б реальним розгром польського війська, а відтак створило б ситуацію, при якій татари залишалися б пасивними спостерігачами, не наважуючись на якійсь серйозні військові дії¹⁸. За таких обставин наступ української армії Ю.Хмельницького до Чуднова проти поляків переломлював хід кампанії докорінним чином, оскільки польські підрозділи потрапляли у лещата супротивника з усіх боків. Як зазначав невідомий учасник цих подій, польський обоз „міг бути безсумнівно здобутий, якби напали на нього з одного боку обложени, а з другого, зовні, ті котрі прибули б з допомогою”¹⁹. А відтак з великою мірою вірогідності можна припустити, що ординці не ризикували б у такій ситуації рятувати свого союзника від військової катастрофи, побоюючись самі потрапити у скрутне становище.

Крім цього, в лавах польської армії зростало невдоволення найманців діями військового керівництва, яке „затиало” ними всі найнебезпечніші ділянки позицій, що призводило серед них до великих втрат. Психологічну нестійкість та невпевненість поляків наглядно демонструє розвідувальна операція, котру проводив белзький воєвода з підрозділами чисельністю у 1000 осіб. Її довелося призупинити, бо більша частина жовнірів (700 осіб) втекла назад до обозу²⁰.

Розглядаючи перебіг військових дій, не можна залишитися осторонь такого важливого аспекту, як чисельність особового складу армій протиборствуючих сторін. Адже перевага в живій силі може стати вирішальним фактором перемоги, а її нестача, навпаки, причиною невдачі. Свідчення джерел щодо чисельності збройних сил кожної з сторін, які взяли участь у Чуднівській кампанії, досить різноманітні. Це дає змогу історикам оперувати ними кожному на свій лад, заплутуючи і без того суперечливий і багато в чому незрозумілий хід подій. Наприклад, вважаємо, що слід обережно підходити до цифр, наведених в одній з праць Т.Яковлевої, згідно з якими правобережні полки Ю.Хмельницького нараховували майже 40 тис., а війська російсь-

кого воєводи В.Шереметева і наказного гетьмана Т.Цицюри, котрий керував козацькими полками, відповідно 40 і 30 тис. осіб. Щодо чисельності особового складу військ їхніх противників – поляків і татар, то вона наводиться відповідно по 40 тис. вояків²¹. І якщо обрахунки польської армії можуть бути більш-менш достовірними (за даними польської сторони, сумарна чисельність їхніх підрозділів сягала 32 тис. осіб)²², то кількість вояків російських військ й ліво- і правобережних козацьких полків викликає сумніви. В деяких джерелах польська сторона давала таку оцінку чисельності своїм противникам: полки Т.Цицюри – 10 тис. осіб, ратники В.Шереметева – приблизно 24 тис.²³ Дані сучасника тих подій В.Коховського про московське військо в 27 тис. осіб майже співпадають з вище наведеною цифрою, щоправда, відомості про підрозділи Т.Цицюри є аналогічні тим, які наводить Т.Яковлева – 30 тис.²⁴

Однак ця цифра, вірогідніше всього, є завищеною. Опосередкованим аргументом, який її спростовує, можуть слугувати наведені экс-гетьманом і Виговським відомості у листі до короля Яна Казимира (осінь 1659 р.), що козацтво дуже ослаблене через постійні бойові дії, і їх наслідки просто жалючі: „Тепер не страшна козацька сила, бо протягом цих років у бурях домової війни сильно пошкоджена. Вигинули найбільші полки: Полтавський з сорока тисячами; Миргородський з тридцятьма тисячам; також Прилуцький та Іркліївський вщент знесені. Кропивою поросли міста й села, бо одні на плацу полягли у скількох багатьох бойовиськах, а інші з жінками пішли в Орду”²⁵. Думаємо, що крім цих полків, інші також знаходилися не в кращому стані, тому повідомленню І.Виговського, можливо, дещо гіперболізованому в плані втрат та запустіння, все ж довіряти можна.

Що стосується цифри у 40 тис. козаків Ю.Хмельницького, котрі йшли на допомогу обложеним, то також вона викликає великі сумніви у своїй об’єктивності. Деякі джерела, інформацію яких ніхто не спростував, оцінюють правобережні полки у 20 тис. вояків²⁶. Правда, в польських джерелах можна знайти відомості, що полонені козаки самі обчислювали свої сили в 30-40 тис. осіб²⁷. Але ж ці цифри теж могли бути завищеними, оскільки козаки нерідко свідомо перебільшували свою військову потугу, намагаючись таким чином посіяти панічні настрої у лавах ворога.

Не можемо погодитися і з наведеними окремими польськими істориками даними щодо чисельності своїх військ під Слободищами. Якщо їм вірити, то жовнірів було трохи більше 10 тис. осіб (не рахуючи 6 тис. татар). На цій підставі робиться категоричний висновок про величезний військовий триумф Польщі, („потрібно пам’ятати про те, що під час самого штурму козацького обозу, татари сиділи в лісі” і тому співвідношення сил було при-

близно 1 до 4 на користь українців²⁸). Думається, що сили протиборствующих сторін, котрі шукали військового щастя на Слободищенських полях, були майже однаковими (польські автори традиційно до чисельності польського війська не зараховують слуг і обозну челядь, чисельність якої часто сягала 2/3 складу кінних вояків). Інша справа, що завдяки ініціативі польного гетьмана Є.Любомирського, польські війська, зумівши подолати психологічну невпевненість, уникнули власного розгрому і змусили своїх супротивників капітулювати. З політичної точки зору це, безперечно, успіх колосальної ваги, враховуючи ту обставину, що Річ Посполита знаходилася на володині від поразки.

Чому ж українці, володіючи досить значним військовим потенціалом і маючи великий шанс на успіх, виявилися неспроможними його реалізувати і стали стороною, яка програла (насамперед політично)? Чому військо Ю.Хмельницького, в якому перебувало немало полковників із значним військовим досвідом, діяло нерішуче (ми б сказали, занадто обережно) і цим самим дозволило противнику переломити ситуацію кардинальним чином на свою користь? Припускаємо, що дану позицію української еліти можна зрозуміти через призму теорії „циркуляції еліт”, розробленої італійським вченим В.Парето. На його переконання, існує два основних типи еліт, які періодично замінюють один одного. Він їх умовно поділяє на „лисиць” й „левів”. Кожен з цих типів наділений характерними лише для нього рисами поведінки, що стають визначальними в методах керівництва. Для типу „лисиць” притаманна хитрість, гнучкість, здатність до маневрів, комбінацій та компромісів. Навпаки, „леви” надають перевагу грубій силі й насильницьким методам тиску. Найкращим варіантом для країни є наявність в політичній системі представників як першої, так і другої категорій²⁹.

На жаль, ситуація складалася таким чином, що політична еліта козацької України переважно представляла собою тип „лисиць”. Вищеназвані його риси – хитрість, схильність до політичних маневрів, комбінацій, компромісів – можна в надмірній кількості прослідкувати в діяльності козацької старшини в цей час. Геній Б.Хмельницького якраз полягав в майстерному використанні дій „лисиць” та „лева” заради досягнення єдиної мети – утворення держави на українських етнічних землях. За вдаваною покірністю „лиса” приховувалася сила потужного удару „лева”, від якого еліта Речі Посполитої завмирала від страху. Саме завдяки таких координованих дій українська старшина мала шанси на успіх в цьому протистоянні. Однак після смерті Великого гетьмана вплив „лисів” став превалюючим. Безперечно, кожен з двох типів еліт мав свої переваги і недоліки, але в даній ситуації силові ме-

тоди „лева” польської влади виявилися більш результативними та ефективними у захисті своїх інтересів.

Розмірковуючи над Чуднівською епопеєю, ми не повинні обмежувати увагу виключно суто військовими аспектами проблеми. Необхідно також торкнутися, бодай поверхово, сфери політичної культури, а саме тих її складових (поняття, орієнтації, установки, уявлення, цінності, переконання і т.д.), за допомогою яких можна збагнути сутність свідомості панівного прошарку українського суспільства. На цей важливий аспект проблеми уже звертали увагу В.Горобець, В.Липинський, П.Сас, О.Струкевич, Т.Чухліб, Т.Яковлева, Н.Яковенко та інші дослідники. З’ясовано, що до базових компонентів політичної свідомості українського козацтва належало й переконання, за яким Річ Посполита є спільною батьківщиною для польського, литовського і руського (українського) народів³⁰. Щоправда ця ідея сформувалася й утвердилася у дореволюційний період, а саме в кінці XVI – першій половині XVII ст. Однак, на жаль, значна частина впливової козацької старшини продовжувала перебувати в її полоні і в роки Національної революції. Саме ці політичні цінності в критичні моменти боротьби ставали гальмом у розбудові незалежної національної держави. Ця обставина слугувала підґрунтям для живучості „лисячого” типу еліти на політичному Олімпі козацької України.

---

¹ Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Камянець-Подільський, 2001. – С. 147.

² Соловьев С. Сочинения: История России и древнейших времен. – М., 1991. – Книга VI. – Т. 11-12. – С. 50.

³ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 241.

⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2003. – С. 345-346, 357.

⁵ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської Ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – С. 76.

⁶ Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 10.

⁷ Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и Кн. IV. польской служб от 1655 до 1661 и во время его пребывания в России от 1661 до 1699. – М., 1891. — С. 236.

⁸ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 335/II. – Арк. 44.

⁹ Там само.

¹⁰ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка” у Львові. – Львів, 1913. – С. 74.

¹¹ Hnilko A. Bitwa pod Słobodyszczem. (7.X.1660). –Т. 1. – Z. 2. Warszawa, 1929. – S. 19.

- ¹² Дневник генерала Патрика Гордона ... – С. 201.
- ¹³ [Kochowski W.] *Hystoria panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora.* – Т. II. – Поз., 1840.– С. 95.
- ¹⁴ Romański R. *Cudnow 1660.* – Warszawa, 1996. – С. 120.
- ¹⁵ [Lubomirski J.] *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem // Wyd. Antoni Hnilko.* – Warszawa, 1922. – С. 62.
- ¹⁶ Библиотека Ягелонского университета (далі – БЯУ). Відділ рукописів. – Спр. № 5. – Арк. 752.
- ¹⁷ Hnilko A. *Wyprawa Cudnowska w 1660 r.* – Warszawa, 1931. – С. 45-46.
- ¹⁸ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 99.
- ¹⁹ [Lubomirski J.] *Wojna polsko-moskiewska ...* – С. 69.
- ²⁰ БЯУ. – Спр. № 5. – Арк. 756.
- ²¹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 99.
- ²² Hnilko A. *Wyprawa Cudnowska ...* – С. 46-47.
- ²³ БЯУ. – Спр. № 5. – Арк. 753.
- ²⁴ [Kochowski W.] *Hystoria panowania Jana Kazimierza ...* – С. 85.
- ²⁵ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898.– С. 404.
- ²⁶ БЯУ. – Спр. № 5. – Арк. 753.
- ²⁷ Там само. – Арк. 756.
- ²⁸ Hnilko A. *Wyprawa Cudnowska ...* – С. 102, 114.
- ²⁹ Див.: Ашин Г., Охотский Е. *Курс элитологии.* – М., 1999. – С. 39.
- ³⁰ Сас П. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навчальний посібник.* – К., 1998. – С. 59-60.